

**“Mutezile ve Hadis”, Hüseyin Hansu,
A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002, X+339 s.**

Cemalettin ERDEMCI*

Dr. Hüseyin Hansu'nun Prof. Hayri Kırbasoğlu danışmanlığında hazırladığı doktora tezi bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş "Kaynaklar Hakkında" (1-29), "Mutezile'nin Tarihçesi ve Fikrî Temelleri" (30-85), "İslam Düşüncesinde Mutezile'nin Yeri" (86-94) başlıklarından oluşmaktadır. Birinci Bölüm; "Mutezile'ye Göre Haber'in (Hadis) Değeri" (96-155), İkinci Bölüm; "Mutezile'nin Hadis İlmindeki Yeri" (157- 260), Üçüncü Bölüm, "Mutezile İle Hadisçiler Arasındaki Mücadeleler" (262-312) adını taşımakta, çalışma Sonuç ve Bibliyografya ile son bulmaktadır.

Giriş'in birinci bölümünü oluşturan kaynakları yazar üç ana başlık altında toplamış ve burada Mu'tezile'nin, Mu'tezilî olmayanların ve çağdaş yazarların Mu'tezile ile ilgili kaynaklarını ele alarak bunları değerlendirmiştir. Özellikle Mu'tezile ile ilgili görüşler ve düşünceler aktarılırken Mutezilî kaynaklara dayanmanın önemine vurgu yapan yazar, kişinin kendini ifade etmesiyle başkasının onu tanımlamasının aynı şey olmadığına dikkat çekmiştir.

Giriş'in ikinci başlığını oluşturan "Mutezile'nin Tarihçesi ve Fikrî Temelleri" bölümünde ise yazar, Mu'tezile ekolünün oluşum sürecine ışık tutmuş ve Mu'tezile'nin, dış faktörlerin etkisiyle oluşmuş bir ekolden ziyade, İslam toplumunun sosyal ve siyasal ortamının doğurduğu bir fırka olduğu tespitinde bulunmuştur (s. 41).

"İslam Düşüncesinde Mutezile'nin Yeri" başlığını taşıyan Giriş'in üçüncü bölümünde ise; Mu'tezile'nin İslam düşüncesinin oluşumundaki katkısı ve etkisi ortaya konulmuş, Mu'tezile ekolünün hicrî dördüncü asırdan itibaren fiilî olarak tarih sahnesinden ayrılmasıyla, İslam toplumunun düşünsel alanda önemli ölçüde üretkenliğini kaybettiği tespitinde bulunulmuştur. Yazara göre Mu'tezile, Moğol ve Haçlı seferleri sonrasında etkili ve bağımsız bir mezhep olma özelliğini önemli ölçüde kaybetmiş olmasına rağmen, Şîa ve Zeydiyye mezhepleri içerisinde; Sünnî dünyada da adına Mu'tezile denilirse de akılcı bir eğilim olarak İslam düşüncesi içerisinde varlığını hep korumuş ve devam ettirmiştir.

Yazar, Mu'tezile'nin hadis karşısındaki tutumunu belirlemek amacıyla doğru bir tespitle öncelikle Mu'tezile'nin bilgi kaynaklarını incelemiş ve Mu'tezile kelâmcılarının hepsinin bilgi kaynağı olarak Kur'an, Sünnet, icmâ ve akli kabul ettiği tespitinde bulunmuştur (s. 71). 'Mu'tezile'nin nasslar karşısındaki tutumunu doğru anlamak için

* Dr. , Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. cemerdemci@yahoo.com

öncelikle Mu'tezile'de aklın yerinin ve fonksiyonun ne olduğunu bilmek gerekir." (s. 73) diyen yazar, Mu'tezile ekolünün Allah'ın varlığı, sıfatları ve peygamberlerin gönderilmesi gibi konuların zorunlu bilgi ve müşahede ile değil, nazar ve tefekkürle bilinebilecekleri görüşünde olduklarını, onların kelâmî problemlerin çözümünde nasslara karşı çekinceli davranmalarının da bir kasıttan öte, bir yaklaşım ve metot farklılığından kaynaklandığını belirtmiştir.

Mu'tezile ekolünde Kur'an'ın bir bilgi kaynağı olarak kabul gördüğünü ifade eden yazar, Kâdî Abdülcebâr'ın "Kur'an'dan herhangi bir sureyi, bir ayeti veya ondaki açık bir hükmü inkâr eden kişi kâfir olur" ifadesini aktararak, Mu'tezile'nin eleştirilme yönünün Kur'an'ı bir bilgi kaynağı olarak kabul etmemeleri değil; mezheplerinin esasları ile çatışan ayetleri tevil etmeleri olduğunu belirtmiştir (s. 72). Mu'tezile'nin ayetleri muhkem-müteşâbih şeklinde kategorilere ayırdığını ifade eden yazar, onların müteşâbih olarak gördükleri ayetleri muhkem ayetlerin ışığında mezheplerinin ilkeleleriyle çatışmayacak şekilde yorumladıklarını ifade etmiştir. Bunu yaparken Mu'tezile'nin zaman zaman aşırı yorumlarda bulunduğunu da ayrıca belirtmiştir (s. 72).

Yazar, Mu'tezile ekolünün aklın ve naklin etkinlik alanlarını birbirlerinden ayırdıklarını, aklın etkin olduğu alana naklin; naklin etkin olduğu alana da aklın müdahalede bulunamayacağını ifade ederek; ilâhiyat alanının aklın etkinlik alanı içinde, amel ve ibadetlerle ilgili konuların da naklin etkinlik alanı içerisinde yer aldığını belirtmiştir (s. 74).

Tezin birinci bölümü "Mutezile'ye Göre Haber'in (Hadis) Kaynak Değeri" başlığını taşımaktadır. Yazar, hadisin Mu'tezile açısından hangi anlamda kullanıldığını ve hadisin ne tür bir bilgi değeri taşıdığını bu bölümde tartışmaktadır.

Haberlerin kesin bilgi ve zannî bilgi ifade etmelerine göre mütevâtir ve âhâd olarak tasnif edildiklerini tespit eden yazar, geçerli oldukları alanları da itikad ve amel olarak belirlemiştir (s. 96).

Mu'tezile'ye göre haberin "doğru ya da yalan (kizb) olma ihtimali olan söz" (s. 96) şeklinde tanımlandığını ifade eden yazar, bu tanımlamaya göre emir ve nehiylerin haber olma özelliği taşımadıklarını ifade etmiştir. Bunların haber olması için "irade edilmiş olma" şartının bulunduğunu söyleyen yazar, haberlerin, doğruluklarının bilinip bilinmemeleri açısından üç kısma ayrıldığını ifade eder: 1. Doğruluğu kesin olarak bilinen haberler- ki bunlar mütevâtir haberlerdir. Bunların zorunlu bilgi ifade etmeleri ve doğruluklarının akıl yürütmeye bilinmesi gerekir. 2. Yalan olduğu kesin olarak bilinen haberler; bunlar da akıl ilkelere açıkça aykırı olan haberler ve yalan olduğu naklî bir delil veya akıl yürütmeye bilinen haberler şeklinde kısımlara ayrılır 3. Doğru veya yanlış olma ihtimali bulunan haberlerdir.

Mu'tezile'nin haberleri bilgi kaynağı olarak kullanmasına ilişkin görüşlerini Câhız'ın *Hucecü'n-Nübüvve* adlı eserine dayanarak aktaran yazar, Câhız'ın bu konudaki görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır. "...akıl tek başına bilgiye ulaşmak için yeterli değildir...Bu nedenle geçmişe ait haberleri, mutlaka derleyip toplamak gerekir...Peygamberlerin yaşantılarını ve geçmiş medeniyetlere ait haberleri öğrenmeksin çok az bilgi sahibi olunacağından, işlerin doğrusu ile yanlışını bir birinden ayırmayız...geçmişe ait haberleri dinlemek ve onları yorumlamak, öğrenme ve düşünmenin temel gereklerindedir." (s. 103). Haberin bilgi kaynağı olarak değerini bu şekilde ortaya koyan Câhız, Hz. Peygamber'e ve ilk neslin haberlerinin değerine ilişkin de şu önemli tespitlerde bulunmuştur: "Sahabe Hz. Peygamber'e ait alâmet, kanıt, delil ve

ayetleri, güzel ve duyulmamış çeşitli hallerini, hareketlerini ve dualarını, haberlerinden şüphe edilmeyen büyük bir topluluk önünde tespit etseydi; bugün aptal, cahil, düşmana meyilli olan kimselerle, zındık, inkârcı, dehrî, aşırı giden hayâsız kimseler, aldattılmış zayıflar, mağrur bid'atçılardan kimse onları reddetmez ve onların sıhhatini tartışmazdı." (s. 103) demektedir.

Yazar 'huccet olabilecek haber' konusundaki Mu'tezile'nin görüşünü öncelikle Mu'tezile'nin kurucusu olarak bilinen Vâsıl b. Atâ'ya dayanarak şu şekilde aktarmaktadır: "Önceden anlaşma ve yazıyla iletişim olmadan üzerinde ittifak edilmiş her haber huccettir." (s. 105). Mu'tezile'nin bu bağlamda mütevâtir ve âhâd kavramlarını icat ettiğini/türettiklerini söyleyen yazar, bu konuda vardığı sonuçları şu şekilde özetlemektedir: "Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşıldığına göre mütevâtir haber, mütevâtir hadisle eş anlamda kullanılmayıp hadisi de kapsamak üzere, geçmişle ilgili kesin bilgi ifade eden her tülû haberi içermektedir." (s.106). Yazara göre Mu'tezile mütevâtir haberi; meşhûr, müstefiz, delil olabilecek haber ve icmâ gibi kavramlarla da ifade etmiştir. Hatta herkes tarafından rahatlıkla bilinenler değil, aynı zamanda özel bir çaba sonucunda öğrenilebilen hadisler de mütevâtir haberin kapsamına girer (s. 107).

'Mu'tezile'nin hadis ricâli konusunda güçlü olmadığına dikkat çeken yazar, bunun da Mu'tezile'nin çoğu zaman, senedi ihmal etmesine, sadece hadisin metni üzerinde yoğunlaşmasına ve isnadı zayıf kabul edilen pek çok hadisi kabul etmesine yol açtığı" tespitinde bulunur (s. 108). Mu'tezile'nin mütevâtir haberin şartlarına ilişkin görüşlerini maddeler halinde zikreden yazar, bunları şu başlıklar altında toplamıştır: 1. Mütevâtir haber, bir topluluk tarafından rivayet edilmiş olmalı. 2. Haberi nakleden çokluğun herhangi bir şekilde yalan üzerinde ittifak etmeleri imkânsız olmalı. 3. Haber zorunlu bir bilgiyle bilinmelidir (s. 109-113).

Haber-i vâhîde gelince; Mu'tezile haber-i vâhîdi; "yanlış olma ihtimali bulunan veya mütevâtir seviyesine ulaşmayan haberler" olarak tarif etmiştir (s. 117). Yazar, bu tür rivayetlerde râvî sayısının bir ilâ dört arasında değiştiğini bu konuda tek farklı görüşün Ebû Ali el-Cübbâî'den geldiğini; onun bu tür haberlerin râvîlerinin en az iki kişi olmalarını şart koştuğunu belirtmiştir (s. 117). Haber-i vâhidin bilgi değeri üzerinde duran yazar; bu tür haberlerin İslam âlimlerinin çoğu tarafından 'kesin bilgi ifade etmeyen haberler' olarak görüldüğünü; bu tür hadislerin Mu'tezile, Eş'arîler ve Mâturîdîler tarafından genel bir kaide olarak itikadî konularda kullanılmadığı tespitinde bulunmuştur. Zira onlara göre bu tür haberler inanç alanında değil, amel ve ibadetler alanında kullanılabilirler (s. 118).

Âhâd haberlerle ilgili şartlara gelince Mu'tezile âlimleri bu tür haberleri iki açıdan ele almışlardır. 1. Râvîler yönünden 2. Muhteva yönünden.

Mu'tezile ekolü bu tür haberleri rivayet eden râvîlerin adalet ve zapt şartlarını taşımaları gerektiğini belirtmişlerdir (s. 122). "Râvînin adalet şartlarını taşıması gerekir" ifadelerinden kasıt; râvînin büyük günahattan sakınması, küçük günahlarda ısrar etmemesi, mübah da olsa güvenilirliğini zedeleyici bazı davranışlardan sakınmasıdır (s. 122). Bununla birlikte yazar, inançtaki bozukluğun, Mu'tezile, Eş'arîler ve Mâturîdîler tarafından rivayetin kabulüne engel teşkil etmediği tespitinde bulunmuştur (s. 124).

Muhteva açısından haber-i vâhidin taşıması gereken şartlara gelince, yazar Mu'tezile'nin bu konudaki görüşlerini altı maddede toplamıştır. Bunlar: 1. Haber-i vâhid, Kur'an ve mütevâtir sünnete aykırı olmamalıdır. 2. İcmâa aykırı olmamalıdır. 3.

Sahabenin uygulamasına aykırı olmamalıdır. 4. Akla aykırı olmamalıdır. 5. Haber-i vâhid, illeti kesin bir nassla tespit edilmiş kıyasla çatışmamalıdır. Zira bu durumda kıyas tercih edilir. 6. Haber-i vâhidin ihtiva ettiği hükmün, yaygın olarak amel edilen bir işle ilgili olma durumu; bunun kabul edilip edilemeyeceği konusunda ihtilâf vardır (s. 128-131).

Mu'tezile âlimlerinin sünnete ilişkin görüşlerini de aktaran yazar, onların sünnet karşısındaki tavrını "üzerinde icmâ edilmiş sünneti kesin bir bilgi kaynağı olarak kabul ederler" şeklinde özetleyerek, bunun detaylarını da tezin ikinci ve üçüncü bölümlerini oluşturan Mu'tezile'nin hadis anlayışının ortaya konulduğu bölümde geniş bir şekilde ortaya koymuştur (s. 73). Mu'tezilî âlimlerden Nazzâm'ın sünneti; "Nebî'nin emrettiği veya diğer insanların da yapması için yaptığı, Kur'an'da zikri geçmeyen her şey olarak" tarif ettiğini belirtir (s. 99). Kâdî Abdülcebbar ise bu konuda "sünnet, Hz. Muhammed'in sünnet olarak koyduğudur, bid'at ise buna muhalefet etmek demektir" demiştir. Ona göre "...Resulullah'a ait olduğu bilinen her bir sünnet delildir." Hatta sünnetin Kur'an'ı tahsisi konusunu tartışırken, sübutu ve delâleti kesin olan sünnetin, Kur'an seviyesinde bir delil olacağını belirtmiştir (s. 100).

Mu'tezile'de haber ve sünnete ilişkin egemen anlayışı bu şekilde ortaya koyan yazar, bu egemen anlayışın dışında hadise farklı yaklaşımların olduğunu da ifade etmiştir. Yazar bu bağlamda Mu'tezile'nin önemli simalarından biri olan Nazzâm'ın görüşlerine geniş bir biçimde yer vermiştir. Nazzâm'ın diğer Mu'tezilî âlimlerden farklı olarak haberleri; mütevâtir olup olmadıklarına göre değil, zorunlu bilgi ifade edip etmemelerine göre kategorilere ayırdığını ifade etmiştir (s. 146). Zira ona göre çok sayıda kişinin yalan üzerinde birleşmeleri mümkündür. Fakat sahabeye karşı güvensizliğini ifade eden sözlerinden dolayı Nazzâm, bizzat Mu'tezilî âlimler tarafından da eleştirilmiştir (s. 146).

Yazar hadise farklı yaklaşımları da izah ettikten sonra, 'haber-i vâhidi kabul etmeyenler' şeklinde üçüncü bir yaklaşımdan da bahsetmektedir ki buna göre, bazı Mu'tezilîler Kur'an ve üzerinde icmâ edilmiş sünnet dışındaki delillerle amel etmeyi reddetmişlerdir. Bu grubun kimler oldukları konusunda net bilgilere ulaşılamadığını belirten yazar, Nazzâm'ın bazı öğrencilerinin buna benzer görüşler ileri sürmelerinden hareketle bunların Nazzâm'ın öğrencileri olabileceğini ifade etmiştir (s. 151).

Tezin "*Mutezile'nin Hadis Ilmindeki Yeri*" başlığını taşıyan ikinci bölümünde I. Mutezile Ve Hadis Rivayeti II. Mutezile Literatüründe Hadis Kullanımı III. Mutezile'nin Hadis Tenkitçiliği konuları incelenmiştir.

Mu'tezile'nin hadis ilmindeki yerini inceleyen yazar, Kâdî Abdülcebbar'dan aktardığı haberlerden onların hadisleri değerlendirme konusunda titiz davrandıklarını fakat bu titizliğin kimileri tarafından hadis karşıtlığı olarak algılandığını ifade ettikten sonra Kâdî Abdülcebbar'ın, konuya dair görüşlerini aktararak Mu'tezile'nin hadise ve hadis rivayetine karşı olmadıklarını belirtmiştir (s. 158). Mu'tezile'nin Kütüb-i Sitte olarak bilinen hadis külliyyatına karşı ne olumlu ne olumsuz görüşlerine rastlanmadığını ifade eden yazar, bunun nedenini o dönemde bu eserlerin henüz yeterince meşhur olmamalarına bağlamaktadır (s. 160). Câhız'ın hadisle ilgili olumsuz tutumlarından dolayı Şîa'ya yönelttiği eleştirilerin, Mu'tezile'nin hadis savunuculuğuna delil olduğunu söyleyen yazar, Mu'tezile'nin hadis karşıtı bir fırka olarak lanse edilmesinin yanlışlığına dikkat çekmektedir (s. 160-162).

Mu'tezilî hadisçileri inceleyen yazar, İslam âleminin her tarafına yayılmış Mu'tezilî hadisçilerin listelerini vererek Mu'tezile'nin hadis ilmindeki yeri ve hadis

ilmine olan katkılarına dikkat çekmektedir. Özellikle Kaderî olarak bilinen kişilerin hadislerine Buhârî ve Müslim'de yer verildiğini açıklaması ve bu kişilerin listesini vermesi dikkat çekmektedir (s. 162-168).

Yazar aynı zamanda hadis rivayetinde bulunmuş Mu'tezilî imamlar ve onların hadise ilişkin eserlerine de yer vermiştir. Bunlar arasında Vâsıl bin Atâ, Amr b. Ubeyd, Ubeydullah b. Hasan el-Anberî gibi Mu'tezile'nin önde gelen simaları da yer almaktadır (s. 176-207).

Mu'tezile literatüründe hadis kullanımını inceleyen yazar, kelâmcıların muhataplarının hep yabancı felsefe ve dinlere mensup kişilerden oluştuğunu bu yüzden onların daha çok muhataplarının dilini ve argümanlarını kullandıklarını, kelâmcıların bir metot olarak kelâmın temel problemlerini öncelikle akılla çözdüklerinden, naklî delillere çok sık başvurmadıklarını, başvurduklarında da öncelikle Kur'an ve mütevâtir sünneti inanç konularında kullandıklarından kitaplarında az sayıda hadise yer verdiklerini ifade etmiştir (s. 208-209).

Yazar, Mu'tezile ve diğer kelâmî ekollerin hadisi, itikadî prensiplerin tespitinde bir dayanak olarak kabul etmediklerinden hadisten istifade etme durumlarının 'hadisle istidlâl' yerine 'hadisten yararlanma' olarak tanımlanabileceğini söyler. Mu'tezile âlimleri, itikadî konularda hadisle amel edilemeyeceğini belirtmelerine rağmen, kabir azabı, şefaât gibi konuların varlığını hadislere dayanarak kabul etmişlerdir (s. 210).

Mu'tezile'nin hadis tenkit etme gerekçelerini inceleyen yazar, bunun uydurma hadislere karşı bir önlem olarak çok erken bir dönemde bizzat hadisçiler tarafından başlatıldığını ifade ettikten sonra Mu'tezile'nin hadisleri sened (s. 234-240) ve muhteva yönünden (s. 240-245) tenkide tâbi tuttuklarını belirtmiştir. Muhteva tenkidinin temel dinî delillere aykırılık ve mezhep ilkelerine aykırılık yönünden ele alındığını belirten yazar, bunun örneklerine çalışmasında yer vermiştir.

Tezin son bölümünü teşkil eden üçüncü bölüm ise, "*Mutezile ile Hadisçilerin Mücadelesi*" başlığını taşımaktadır.

Yazar öncelikle iki kesim arasındaki mücadelenin nedenleri üzerinde durmuş ve bunları; a) Düşünce yapısından kaynaklanan nedenler b) İtikadî farklılıklardan kaynaklanan nedenler c) Siyasî tutumlardan kaynaklanan nedenler şeklinde üç ana başlık altında incelemiştir.

Bu mücadelenin beraberinde getirdiği sonuçları da kaydeden yazar, Mu'tezile'nin hadisçileri itikat ve rivayet yönünden eleştirdiklerini, özellikle boş ve akla muhalif şeylere inanıp bunları dinin esası haline getirdikleri anlamında Haşeviyye, Nâbite, Müşebbihe, Mücessime gibi aşâğılayıcı niteliklerle nitelediklerini, birbirleri ile çelişkili rivayetlerde buldukları, insanları birbirlerine düşürdükleri ve yalana başvurdıkları ithamıyla hadisçilerin Mu'tezilîlerin sataşmalarına maruz kaldığını belirtmiştir (s. 278-289). Buna karşılık hadisçilerin de Mu'tezile'yi bid'atçılıkla, sünneti inkâr etmekle suçladıklarını ifade etmiştir (s. 289-312).

Tez bir sonuçla sona ermektedir ki, yazar burada vardığı sonuçları özetlemiştir.

Şunu ifade etmek gerekir ki yazar, tez çalışmasını önemli ölçüde Mu'tezile'nin temel kaynaklarına dayanarak temellendirmeye çalışmış ve kendisi bir hadisçi olmasına rağmen kelâmî tartışmalara yetkin bir biçimde vâkıf olduğunu ortaya koyarak Mu'tezile'nin hem tarihine, hem de bilgi kaynaklarına ilişkin görüşlerine geniş biçimde yer vermiştir. Kitapta yer yer tekrarlar olmasına rağmen kitap metodik anlamda gayet başarılı olmuştur. Tarihte hatta günümüzde kelâmcılar-hadisçiler arasındaki tartışmalar devam ederken ve bunlar kelâmcılar ve hadisçiler arasındaki tartışmalar, ya da

hadis inkârcıları gibi kitaplara konu teşkil ederken hadisi akademik alan seçen bir bilim adamının, bilim adamı vasfına uygun olarak kendisini geçmişin tartışmaları dışında tutarak konuyu ele alması, hatta bazen Mu'tezile savunuculuğuna soyunması ayrı bir sevinç kaynağıdır. Bu başarılı çalışmasından dolayı bize düşen, yazarı tebrik etmek ve bundan sonraki bilimsel çalışmalarında başarılar dilemektir. Bu çalışmanın yakında Kitabiyat Yayınevi tarafından basılacak olması da bizim için ayrı bir sevinç kaynağıdır.